

TUSSEN WOORDEN EN DADEN

EEN ONDERZOEK NAAR HET CONTRAST TUSSEN DE IDEEËN EN INTENTIES VAN
DE HERVORMINGSBEWEGING VAN HET GEVANGENISWEZEN EN DE OMGANG
MET OORLOGSMISDADIGERS BINNEN DE BIJZONDERE RECHTSPLEGING

GESCHIEDENIS BACHELOR EINDWERKSTUK

BEGELEIDER JOOST VIJSELAAR

7 857 WOORDEN

30 MAART 2020

ESTHER VREEKEN - 6217974

Inhoud

Inleiding	3
1 De ideeën en intenties van de hervormers van het gevangeniswezen	6
1.1 Context van de totstandkoming van het rapport van de commissie Fick	6
1.2 Resultaten uit het rapport van de commissie Fick	7
1.3 Gevolgen van het rapport van de commissie Fick.....	9
2 De omgang met oorlogsmisdadigers in de gevangenkampen van de Bijzondere Rechtspleging.....	11
2.1 Context van de totstandkoming van de Bijzondere Rechtspleging	11
2.2 De gevangenkampen	12
2.3 Omstandigheden binnen de gevangenkampen	13
3 De zoektocht naar een verklaring voor het geschetste contrast	17
3.1 Vaststelling van het contrast.....	17
3.2 Wilhelmina en de kracht van wraak.....	17
3.3 Chaos en onduidelijkheid in bevrijd Nederland	18
3.4 De aanwezigheid van hervormingsideeën binnen de Bijzondere Rechtspleging	20
3.5 De Bijzondere Rechtspleging als experiment	21
Conclusie.....	22
Samenvatting	24
Literatuur	26
Bronnen	27

Inleiding

De bevrijding van Nederland in 1945 luidde een nieuw tijdperk in. Ze gaf het startsein voor een periode van wederopbouw nu de Duitse bezetter was verslagen.¹ Het bevrijde Nederland bood ook een podium aan een hervormingsbeweging in het strafrecht die poogde te breken met het bestaande strafklimaat. De aanjagers van deze beweging doelden op een reorganisatie van het gevangeniswezen waarbij resocialisatie van de gevangenen centraal stond.² Dit ideaal bestond ook voor de oorlog al. Echter, de ervaringen van verzetsstrijders en politieke delinquenten die tijdens de oorlog hadden vastgezeten bekleedden de rol van katalysator en zorgden dat de hervormingsideeën hoog op de politieke agenda kwamen te staan.³

Tegelijkertijd vond er een andere ontwikkeling binnen het Nederlandse gevangeniswezen plaats. Om na de bevrijding het grote aantal oorlogsmisdadigers te vervolgen en berechten werd de Bijzondere Rechtspleging in het leven geroepen.⁴ Deze was bijzonder omdat ze, in tegenstelling tot de bestaande wetten en regels, de ruimte bood om een grote variëteit aan oorlogsmisdadigers, collaborateurs en landverraders op een strenge manier te straffen. Op deze manier hoopte de regering een wraakzuchtige 'Bijltjesdag' te voorkomen.⁵ Het lijkt er echter op dat deze gevoelens van wraak wel degelijk tot uiting kwamen en dan wel in de gevangenkampen van de Bijzondere Rechtspleging. Op basis van verschillende bronnen doen de omstandigheden in deze kampen aan als erbarmelijk en als een voedingsbodem voor mishandelingen.⁶ Een groter contrast met de intenties van de eerdergenoemde hervormingsbeweging is bijna niet denkbaar.

Het is dan ook een opmerkelijk gegeven dat deze twee uiteenlopende ontwikkelingen zich naast elkaar hebben afgespeeld. Hoe kan het dat er in het op hervorming gerichte Nederland van na de Tweede Wereldoorlog ruimte was voor een dergelijke behandeling van oorlogsmisdadigers? Hoe kunnen de gevangenkampen waarin deze oorlogsmisdadigers vastzaten zodanig anders zijn geweest dan het ideaalbeeld dat de hervormers voor ogen hadden? Moeten beide bewegingen los van elkaar worden gezien? Het antwoord op deze vragen zal in dit onderzoek gevonden proberen te worden aan de hand van de volgende onderzoeksvraag: In hoeverre is er sprake van een contrast tussen de ideeën en intenties van de hervorming van het gevangeniswezen na de Tweede Wereldoorlog en de omgang met oorlogsmisdadigers binnen de in dezelfde tijd bestaande Bijzondere Rechtspleging, en hoe is dit

---

¹ H. Daalder, 'De Duitse bezetting en het gezag in Nederland na 1945: enige gedachten', in: J.P.B. Jonker, A. E. Kerstenen en G.N. van der Plaats (red.), *Vijftig jaar na de inval* (Den Haag 1990), 160-169, aldaar 165.

² Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen* (Wijk bij Duurstede 1990), 632-633.

³ Anna Tijsseling, 'Het revolutionair potentieel van herinneringen. Omwentelingen in de Nederlandse bestraffingscultuur na de Duitse bezettingstijd', *Pro Memorie* 15.1 (2013), 135-153, aldaar 145-151.

⁴ Sjoerd Faber en Gretha Donker, *Bijzonder gewoon. Het Centraal archief bijzondere rechtspleging (1944-2010) en de 'lichte gevallen'* (Zwolle 2010).

⁵ Henk Eefting, *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952. Rampzalige gevolgen voor politieke delinquenten en collaborateurs* (Soesterberg 2007), 205-209.

⁶ Eefting, *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 258-260.

contrast te verklaren? Het onderzoek zal worden ingedeeld in de volgende drie deelvragen: 1) Wat waren de ideeën en intenties van de hervormers van het gevangeniswezen na de Tweede Wereldoorlog? 2) Hoe werd er met oorlogsmisdadigers in de gevangenkampen van de bijzondere rechtspleging omgegaan? 3) Op welke manier kan het contrast tussen de ideeën en intenties van de hervormers van het gevangeniswezen en de behandeling van oorlogsmisdadigers in de bijzondere rechtspleging worden verklaard? In de laatste deelvraag zal tevens aandacht worden geschonken aan de mate waarin de actoren van beide bewegingen zelf op de hoogte waren van het geschetste contrast.

In de historiografie wordt aan beide bewegingen aandacht geschonken. De hervorming van het gevangeniswezen wordt bijvoorbeeld uitgebreid beschreven door Herman Franke in zijn boek *Twee eeuwen gevangen*.⁷ In dit boek licht hij toe hoe na de Tweede Wereldoorlog grote stappen werden gezet in het 'vriendelijker en milder' maken van de behandeling van gevangenen, bijvoorbeeld door het afschaffen van het cellulaire stelsel. Ook Koenraadt, Kelk en Vijselaar benoemen deze 'goodwill' tegenover de behandeling van criminelen in hun boek *Tussen behandeling en straf*.⁸ Anna Tijsseling laat in haar artikel *Het revolutionair potentieel van herinneringen* daarnaast zien dat deze hervorming al voor de Tweede Wereldoorlog bestond, maar voor die tijd nog niet van noodzakelijke waarde was.⁹ In deze werken komt de Bijzondere Rechtspleging niet of nauwelijks aan bod. Enkel Franke noemt de behandeling van politieke delinquenten als NSB'ers kort.

Ook de Bijzondere Rechtspleging wordt in verschillende historiografische werken beschreven. Henk Eefting zet in zijn boek *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952* uiteen hoe de Bijzondere Rechtspleging tot stand kwam, hoe zij werd georganiseerd en, voor dit onderzoek belangrijk, hoe het er aan toeging in de internerings- en verblijfkampen.¹⁰ De vervolging en berechting van de oorlogsmisdadigers wordt aan de hand van stukken uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging uiteengezet door Sjoerd Faber en Gretha Donker in hun boek *Bijzonder Gewoon*.¹¹ In hun boek staan daarnaast interessante statistieken van de Bijzondere Rechtspleging. August David Belinfante licht verder in zijn boek *In plaats van Bijltjesdag* de intentie van de Bijzondere Rechtspleging toe, namelijk het voorkomen van een zogeheten Bijltjesdag, en de mate waarin dat volgens hem is gelukt.¹² Ook de hervormingsbeweging wordt door Belinfante in zijn boek genoemd. Hij doet dit echter omdat de kampen van de Bijzondere Rechtspleging door de hervormers als experiment werden gebruikt. De invalshoek van dit onderzoek, die van een contrast tussen de ideeën en intenties van de

---

⁷ Franke, *Twee eeuwen gevangen*.

⁸ F. Koenraadt, C. Kelk en J. Vijselaar (red.), *Tussen behandeling en straf. Rechtsbescherming en veiligheid in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2007).

⁹ Tijsseling, 'Het revolutionair potentieel van herinneringen'.

¹⁰ Eefting, *De bijzondere Rechtspleging 1944-1952*.

¹¹ Faber en Donker, *Bijzonder Gewoon*, (Zwolle 2010).

¹² A.D. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag: de geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 2006).

hervormingsbeweging en de praktijken binnen de kampen van de Bijzondere Rechtspleging, is echter nieuw.

Bij dit onderzoek zal gebruik worden gemaakt van een methode die bestaat uit een combinatie van primaire en secundaire bronnen. Het antwoord op de eerste deelvraag zal worden gezocht in het werk van de commissie Fick dat uitmondde in het 'Rapport van de commissie voor de verdere uitbouw van het gevangeniswezen'.¹³ Deze commissie werd in 1946 door de toenmalige minister van Justitie Kolfshoten ingesteld om een analyse te maken van het Nederlandse gevangeniswezen. Het rapport is geschreven op een moment waarop de gevangenshervorming in een stroomversnelling kwam en snijdt daarnaast relevante vraagstukken aan. Het document is daarom goed bruikbaar bij het vaststellen van de idealen die de aanjagers van deze hervorming hadden. Verder zal bij het beantwoorden van de eerste deelvraag gebruik worden gemaakt van stukken van de Tweede Kamer uit die tijd waarin naar voren komt hoe de politiek op de aanbevelingen van de commissie Fick reageerde.¹⁴

De bronnen voor de tweede deelvraag zullen ten eerste bestaan uit archiefstukken van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie die onder andere beschrijven hoe gevangenkampen voor oorlogsmisdadigers eruit dienden te zien en wat voor misstanden er in deze kampen voorkwamen. Daarnaast zal gebruik worden gemaakt van egodocumenten van NSB'ers, Oostfrontstrijders en oorlogsmisdadigers die de Bijzondere Rechtspleging hebben ondervonden. De genoemde primaire bronnen zijn geschikt voor dit onderzoek omdat ze goed de intenties en ervaringen van hun schrijvers weergeven. De informatie die de primaire bronnen verschaffen zal aan de hand van secundaire literatuur verder worden geduid. In de derde deelvraag zal op basis van eerdergenoemde primaire bronnen en aanvullende secundaire literatuur een verklaring voor het geschetste contrast worden gezocht.

---

¹³ Commissie Fick, Rapport van de commissie voor de verdere uitbouw van het gevangeniswezen (Den Haag 1947).

¹⁴ Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal (hierna:HTK) 1949-1950, 1189.

1 De ideeën en intenties van de hervormers van het gevangeniswezen

1.1 Context van de totstandkoming van het rapport van de commissie Fick

Op 1 maart 1946 werd door de toenmalige minister van Justitie Hans Kolfshoten een commissie ter verbetering van het Nederlandse gevangeniswezen in het leven geroepen.¹⁵ Deze commissie Fick, vernoemd naar de voorzitter, ging aan de slag met een rapport dat een tweeledig doel had. Enerzijds om

na te gaan, welke organisatorische maatregelen op het terrein van het gevangeniswezen en de reclassering, voor zover deze laatste in de strafgestichten kan plaats hebben, in de naaste toekomst, voor een goede en doelmatige tenuitvoerlegging van vrijheidsstraffen gewenst zijn...

Daarnaast had de commissie tot doel 'de Minister op korte termijn dienovereenkomstige voorstellen te doen'.¹⁶ Met dit verzoek schaarde minister Kolfshoten zich onder de hervormingsbeweging op het gebied van het gevangeniswezen die na de Tweede Wereldoorlog duidelijk in een stroomversnelling kwam.¹⁷ Tijsseling en Franke tonen in hun werken treffend aan hoe deze beweging na de Eerste Wereldoorlog duidelijk vorm kreeg. De kenmerken van deze beweging, ook wel de Nieuwe Richting genoemd in het strafrecht, zijn mildere straffen, een opkomende opvoedingsgedachte en meer aandacht voor de persoon achter de misdadiger.¹⁸ De voorstanders van het bestaande, cellulaire strafstelsel waren echter nog goed vertegenwoordigd. Tijsseling spreekt daarom van 'een intensief publiek debat'.¹⁹

In het interbellum begon de Nieuwe Richting echter steeds meer aan terrein te winnen. Een belangrijke stap in dat proces was de invoering van het stelsel van afwijkingen in 1925. Willem Pompe, een belangrijke stem van de Nieuwe Richting, schreef in het *Rechtskundig Tijdschrift voor België* over dit stelsel, dat gevangenen bepaalde voorrechten kon verschaffen. Voorbeelden van dit soort voorrechten waren een gunstigere regeling met familie of meer mogelijkheid tot sport. Dit is volgens Pompe belangrijk om 'het leven in de gevangenis meer gelijkvormig te maken aan het leven in de vrije maatschappij'. Ondanks deze vooruitgang schrijft hij ook: 'Het eindpunt van deze huidige richting is nog niet bereikt'.²⁰ Het laatste duwtje op weg naar de échte hervorming van het gevangeniswezen, kwam van het hierboven genoemde rapport.

---

¹⁵ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 633.

¹⁶ Commissie Fick, Rapport van de commissie, 5.

¹⁷ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 633-634.

¹⁸ Ibidem, 613.

¹⁹ Tijsseling, 'Het revolutionair potentieel van herinneringen', 141.

²⁰ W.P.J. Pompe, 'De nieuwe richting in het strafrecht in Nederland', *Rechtskundig Tijdschrift voor België*, 25 (1930), 343-359, aldaar 356-358.

In het rapport van de commissie Fick is zichtbaar hoe de Duitse bezetting ervoor heeft gezorgd dat de noodzaak van de beoogde hervorming sterker werd gevoeld. Zo schrijft de commissie Fick in haar rapport over het 'onmiskerbare feit dat ons volk – wellicht meer dan ooit tevoren – geconfronteerd is met zijn gevangenisstelsel, welke confrontatie een levendige interesse voor de problemen samenhangende met de executie der vrijheidsstraffen te voorschijn heeft geroepen'. Deze interesse is volgens het rapport het gevolg van twee confrontaties. Ten eerste die van verzetsstrijders en Nederlandse politieke delinquenten met de tekortkomende gevangenen waarin zij tijdens de oorlog vastzaten.²¹ Onder deze Nederlandse gevangenen waren ook vier leden van de commissie Fick. Het gaat hierbij om Benno Stomps, Gerrit Kempe, Jan Roorda en Speyart van Woerden.²² De tweede confrontatie met het gevangenisstelsel vond plaats na de bevrijding. Hier ging het om het 'ongekend grote aantal van hun vrijheid beroofde politieke delinquenten' waar het Nederlandse volk na de oorlog mee om moest gaan. Het bestaande gevangeniswezen was op deze aantallen niet berekend en moest daardoor wel aan een hervorming worden onderworpen.²³

Met haar *Rapport van de commissie voor de verdere uitbouw van het gevangeniswezen* was de commissie Fick onderdeel van de hervormingsbeweging van het gevangeniswezen.²⁴ Met de hoofdvraag van dit onderzoek in het achterhoofd is het interessant om te kijken naar de intenties en ideeën die blijken uit dit rapport. Met welke aanbevelingen komt de commissie op basis van haar constatering?

1.2 Resultaten uit het rapport van de commissie Fick

Uit het gehele rapport komt steevast één doel naar voren: het heropgevoed terugkeren van de gedetineerden in de maatschappij. Dit doel is niet per se origineel van aard. Heropvoeding van de gedetineerden stond ook in het gevangenisstelsel van de negentiende eeuw centraal. Er zit echter wel een belangrijk verschil tussen deze twee eeuwen als het gaat om de wijze waarop dit doel wordt nagestreefd. In de negentiende eeuw lag de nadruk op strenge straffen en discipline om van de gevangenen nette en rustige burgers te maken. Daarnaast werden de gevangenen ingericht volgens het principe van isolatie en cellulaire opsluiting. De voorvechters van dit idee waren namelijk van mening dat misdaad voortkwam uit een verdorven innerlijke ziel. Gevangenen konden, zo luidde hun overtuiging, door eenzame en geïsoleerde opsluiting tot zelfinzicht en inkeer komen. Door het creëren van dit besef zou dit gevangenisstelsel in staat zijn de gevangenen tot betere mensen te maken.²⁵

---

²¹ Commissie Fick, Rapport van de commissie, 6.

²² Anna Tijsseling, 'Het revolutionair potentieel van herinneringen.', 148.

²³ Commissie Fick, Rapport van de commissie, 6.

²⁴ I. Weijers en F. Koenraadt, 'Toenemende vraag naar expertise – een eeuw forensische psychiatrie en psychologie', in: Koenraadt, Kelk en Vijselaar, *Tussen behandeling en straf*, 1-74, aldaar 34.

²⁵ L. Dubbeld, *In de geborgenheid van de gevangenis: de betekenis van de nieuwe Nederlandse gevangenisbouw* (Amsterdam, 2001), 18-24.

Het rapport van de commissie poogt het doel van heropvoeding van de gevangenen echter anders te bereiken. Ze zet in een opeenvolging van verschillende hoofdstukken uiteen hoe het gevangeniswezen volgens haar zou moeten worden ingericht. Voorbeelden van thema's die deze hoofdstukken aansnijden zijn de selectie van de gevangenen, het regime dat in de gevangenissen wordt gevoerd en de voorwaarden waaraan de door de gevangenen gedane arbeid moet voldoen. Binnen die thema's komt de gedachte van 'resocialisatie' en 'integratie in de gemeenschap in plaats van uitstoting' op verschillende manieren aan het licht.²⁶

In het eerste hoofdstuk begint dit met de keuze die de commissie maakt voor een meer op gemeenschap gestoelde inrichting van het gevangeniswezen. Omdat de gemeenschap, zo stelt de commissie, 'de mens in beginsel als sociaal wezen laat voortbestaan'.²⁷ Dit is belangrijk omdat de gedetineerden na hun straf weer terug zullen keren in de maatschappij. Zij dienen dus niet 'door de cellulaire opsluiting aan de samenleving onttrokken te worden'.²⁸ De cel kan echter wel worden gebruikt als plek om tot bezinning en inkeer te komen.²⁹ Zo kunnen de voordelen van de gemeenschap en de cel worden gecombineerd tot een 'vruchtbare synthese'.³⁰

De focus op resocialisatie van de Nederlandse gevangenen komt ook naar voren in de organisatie van de gevangenissen zoals deze door de commissie wordt beschreven. De detentie heeft volgens haar tot doel 'de gedetineerde als een sociaal minder storend element en zo goed mogelijke beter mens, weer aan de maatschappij terug te geven'.³¹ Verschillende factoren moeten hieraan bijdragen. Zo moet er volgens de commissie door middel van bibliotheken en sportactiviteiten genoeg ruimte zijn om lichaam en geest levendig te houden. Kranten en tijdschriften moeten volgens haar worden toegelaten. Zo stelt ze: 'door op de hoogte te blijven van hetgeen zich in de buitenwereld afspeelt, wordt de belangstelling der gedetineerden levendig gehouden'. Verder moet er volgens de commissie goed geregelde geestelijke en sociale verzorging in de gestichten aanwezig zijn. Ze adviseert het aanstellen van een sociale ambtenaar die het maatschappelijk belang van de gedetineerden moet behartigen en hen moet helpen bij het terugkeren in de maatschappij.³² Als laatste moet ook de arbeid die de gevangenen verrichten hen voorbereiden op het vrije leven. De commissie stelt dat arbeid en heropvoeding in de gevangenissen hand in hand moeten gaan. De gelijkenis met de vrije samenleving

---

²⁶ Weijers en Koenraadt, 'Toenemende vraag naar expertise – een eeuw forensische psychiatrie en psychologie', 34.

²⁷ Commissie Fick, Rapport van de commissie, 10.

²⁸ Ibidem, 10.

²⁹ Ibidem, 11.

³⁰ Ibidem, 10.

³¹ Ibidem, 22.

³² Ibidem, 36.

kan volgens de commissie worden gezocht door middel van een hoger arbeidstempo, een hoger loon en het creëren van een inspirerende werkomgeving.³³

Een derde element dat de focus op heropvoeding van de gevangenen weergeeft is de grote aandacht die de commissie heeft voor het selectieproces van de gevangenen en het personeel van de gestichten. Allereerst moet volgens haar een selectiecommissie door middel van een persoonlijkheidsonderzoek bepalen in welke gedifferentieerd gesticht een gevangene het beste past. Bij deze selectie blijft het echter niet. Binnen de gevangenis is het tijd voor 'de verdeling der gevangenen over de verschillende in het gesticht bestaande gemeenschappen. Alles moet ertoe leiden dat de gevangene zich tijdens zijn detentie op de voor hem meest gunstige plek bevindt'.³⁴ Daarnaast vermeldt de commissie in haar rapport de noodzaak van bekwaam personeel in de gestichten. Dit personeel, zo stelt zij, is beslissend in het welslagen van de detentie van een gevangene. Een bewaarder bijvoorbeeld dient volgens hen 'een voorbeeld te zijn voor de gevangenen en bij te dragen aan hun opvoeding'.³⁵ Het personeel van de gestichten speelt tevens een belangrijke rol in het enthousiasmeren van de gevangenen voor hun werk tijdens, maar vooral ook na, hun detentie.³⁶ Het personeel dient op deze manier te streven naar een zo succesvol mogelijke heropvoeding van de gedetineerden.

1.3 Gevolgen van het rapport van de commissie Fick

In het laatste deel van haar rapport zet de commissie deze intentie om in verschillende aanbevelingen op wettelijk niveau. Een succesvol voorbeeld daarvan is het tiende hoofdstuk waarin zij een voorstel doet voor een nieuwe beginselenwet.³⁷ Dit op haar rapport gebaseerde voorstel verschilde wezenlijk van de eerdere beginselenwet van 1886, waarmee het gevangeniswezen juist cellulair werd ingericht.³⁸ In handelingen van de Tweede Kamer is terug te lezen dat ook politici blij waren met deze nieuwe beginselenwet, omdat die van 1886 niet meer overeenkwam met hoe het gevangenisstelsel volgens hen in elkaar diende zitten. In een verslag van de algemene beschouwingen in de Tweede Kamer van het jaar 1949/1950 wordt bijvoorbeeld vermeld: 'De wenselijkheid van een nieuwe Beginselenwet doet zich hierdoor wel zeer gevoelen en het verheugt de commissie, dat de Regering door het bevorderen van een nieuwe regeling de discongruentie, welke thans op dit gebied heerst, tracht weg te nemen'.³⁹ Ongeveer twee jaar na de aanstelling van de commissie Fick neemt de Tweede Kamer dan ook een

---

³³ Commissie Fick, Rapport van de commissie, 72-77.

³⁴ Ibidem, 13-19.

³⁵ Ibidem, 61.

³⁶ Ibidem, 76-77.

³⁷ Ibidem, 103.

³⁸ Dubbeld, *In de geborgenheid van de gevangenis*, 27.

³⁹ HTK, 1949-1950, 1189.

nieuwe Beginselenwet aan, gestoeld op de hervormende intenties en ideeën zoals ze beschreven staan in het *Rapport van de commissie voor de verdere uitbouw van het gevangeniswezen*.⁴⁰

---

⁴⁰ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 633.

2 De omgang met oorlogsmisdadigers in de gevangenkampen van de Bijzondere Rechtspleging

2.1 Context van de totstandkoming van de Bijzondere Rechtspleging

Op 10 mei 1941, ongeveer sprak koningin Wilhelmina in een speech op de radio vanuit Londen over de landverraders 'waarvoor er in een bevrijd Nederland geen plaats meer zal zijn'.⁴¹ Tijdens de oorlog werden in Londen dan ook al richtlijnen opgesteld omtrent de omgang met Nederlanders die hun land op welke manier dan ook hadden verraden. In 1941 beperkte dit zich nog tot de kopstukken van de N.S.B.⁴² De Nederlandse regering in Londen vond echter dat er via het bestaande rechtssysteem niet genoeg 'landverraders' gestraft konden worden. Het opzetten van de Bijzondere Rechtspleging zou daarvoor uitkomst moeten bieden. Tegen het reguliere strafrecht en rechtsapparaat 'werd een bijzondere organisatie aangebouwd', aldus Faber en Donker. Dit 'bijzondere' systeem zou ervoor gaan zorgen dat er meer en strenger gestraft kon worden. Zo kon een lidmaatschap van de NSB, volgens het toen geldende strafrecht geen strafbaar feit, er door dit systeem voor zorgen dat iemand als straf voor tien jaar uit de maatschappij werd verwijderd.⁴³ Daarnaast werd, ondanks al tijden afgeschaft te zijn, de doodstraf weer een optie.⁴⁴ De intentie van deze in 1943 en 1944 genomen besluiten was helder; zij die tijdens de oorlog hun land in de steek hadden gelaten moesten daarvoor hard worden gestraft.

Met het opstellen van plannen voor de Bijzondere Rechtspleging wilde de Nederlandse regering een zogeheten 'Bijltjesdag' voorkomen. Ze wilde niet dat de Nederlandse burgers zelf wraak op de oorlogsmisdadigers zouden nemen en besloot daadkrachtig op te treden.⁴⁵ Er werd daarom een ambitieus plan opgesteld om dit idee in de praktijk te brengen. Er werden gerechtshoven en tribunalen opgericht, met daaronder tweehonderdvijftig zogenoemde 'Kamers', die samen per week vierduizend zaken moesten afhandelen. Op die manier ging de overheid ervan uit dat de verwachte honderdduizend aanklachten binnen een half jaar op een professionele manier zouden moeten zijn behandeld.⁴⁶

Dit liep echter anders dan gedacht. Door de grote organisatorische en materiële chaos tijdens en na de bevrijding was het onmogelijk om de Bijzondere Rechtspleging op een juist manier vorm te geven. In de gerechtshoven en tribunalen gingen onervaren rechters aan het werk die de grote aantallen verdachten niet aan konden. Samen met de aandacht die de Koude Oorlog en de gebeurtenissen in Nederlands-Indië vroegen, zorgde dit ervoor dat maar liefst tachtigduizend verdachten zonder proces vrijuit gingen. De verdachten die in deze tijd wel werden veroordeeld troffen het juist ongelofelijk slecht.

---

⁴¹ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 3.

⁴² Eefting, *De bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 205.

⁴³ Ibidem, 206-207.

⁴⁴ Faber en Donker, *Bijzonder Gewoon*, (Zwolle 2010), 8.

⁴⁵ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 23.

⁴⁶ Eefting, *De bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 208-209.

Het Staatsnoodrecht was in deze tijd van kracht en werd gebruikt om de Grondwet waar nodig te omzeilen. De minste contacten met organisaties als de N.S.B. zorgden voor een strenge straf. Zo kreeg een vrouw die sokken had gebreid voor Oostfrontsoldaten een boete van 10.000 gulden. In hoger beroep gaan was daarnaast voor de verdachten geen mogelijkheid. De verdachten moesten onbeschermd door de wet toezien hoe ze het slachtoffer werden van onprofessionele en irreguliere rechtspraak.⁴⁷

2.2 De gevangenkampen

Een belangrijk onderdeel van de Bijzondere Rechtspleging waren de gevangenkampen waarin de verdachten verbleven in afwachting- of tijdens het uitzitten van hun straf. Voor deze kampen werden richtlijnen opgesteld waarin stond hoe er met de verdachten moest worden omgegaan. Een voorbeeld daarvan is het stuk 'Richtlijnen voor het inrichten van bewarings- en verblijfkampen, z.d..' uit de inventaris van de Bijzondere Rechtspleging van het NIOD.⁴⁸ In de inleiding van dit stuk komt een duidelijke intentie naar voren. Er moet voor de kampen 'krachtige, doch bezadigde' leiding worden gezocht, 'opdat SS- en Gestapomethoden, alsmede het botvieren van wraak van den beginne af vermeden kunnen worden'. In de conclusie wordt nog eens nadruk op deze 'krachtige' kant gelegd. Het stuk stelt:

In de kampen zal inderdaad een zeer strenge discipline moeten worden gehandhaafd. Onder de Duitse kampen, waarvan wij gebruik hopen te maken, bevinden zich verschillende met een capaciteit van meer dan 10.000 man. De bevolking zal bestaan uit mensen, gedurende jaren vergiftigd met nationaal-socialistische en "Germaanse" denkbeelden, mensen die alleen respect hebben voor den gepantserden vuist. Het hoeft geen betoog, dat de minste verslapping in de discipline in een minimum van tijd, noodlottige gevolgen zal hebben.

In de rest van de richtlijnen komt dit beeld, van oorlogsmisdadigers die enkel met harde hand gecontroleerd kunnen worden, vaker naar voren. Zo mogen bewakers schieten op gevangenen die een vluchtpoging ondernemen. Het archiefstuk meldt verder: 'In de kampen zal voorlopig geen onderwijs worden gegeven. Geen lectuur wordt verschaft.' Dit is duidelijk contrasterend met de ideeën van de hervormingsbeweging. Een ander contrast is zichtbaar op het gebied van straffen. Zo worden in de richtlijnen onder het kopje 'Verschillende straffen mogelijk', 'opsluiten in donkere cel' en 'opsluiten in

---

⁴⁷ Eefting, *De bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 206-211.

⁴⁸ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 270a, Collectie Bijzondere Rechtspleging, inv.no.: 95.

boeien genoemd'. Ook hier is het contrast met de hervormingsbeweging, die juist pleitte tegen het opsluiten en isoleren in cellen, zichtbaar.

Het is volgens het document echter niet de bedoeling dat de gedetineerden aan hun lot worden overgelaten. Zo schrijft het voor dat de gedetineerden zich moeten kunnen wassen en dat het kamp over goede verwarming moet beschikken. Het wordt de bewakers verder verboden de gevangenen te slaan of mishandelen en er wordt gesteld dat ten behoeve van de gedetineerden ieder kamp over een dokter en godsdienstig hulpverlener moet beschikken.⁴⁹

Naast deze richtlijnen voor de kampen zelf is het goed een korte beschrijving te geven van hoe de kampen landelijk werden georganiseerd. Het beheer van de kampen van de Bijzondere Rechtspleging lag tot 1 januari 1946 in handen van het Militair Gezag, waarna het werd overgenomen door het Directoraat-generaal voor de Bijzonder Rechtspleging. Aan het hoofd van elk kamp stonden een kampcommandant en een adjunct, die werden geholpen door kamp-, barakken- en zaalhoofden, voortkomend uit de gevangen zelf.⁵⁰ In heel Nederland bestonden er ongeveer honderddertig kampen.⁵¹ In die kampen hebben 120.000 tot 175.000 gevangenen vastgezeten.⁵²

2.3 Omstandigheden binnen de gevangenkampen

Los van de voornemens die de Nederlandse overheid met de Bijzondere Rechtspleging en de gevangenkampen die daarbij hoorden had, is het goed om te kijken hoe het er daadwerkelijk in deze kampen aan toe ging. In de secundaire literatuur valt hier al het één en ander over te vinden. Zo schrijft Eefting over 'erbarmelijke hygiënische omstandigheden' in Kamp Erika bij Ommen en 'het mishandelen van zwangere vrouwen' in kamp Westerbork.⁵³ Verder heeft hij het over kampcommandanten die de bewakers van de kampen niet in het gareel konden houden, met alle gevolgen van dien.⁵⁴ Belinfante beschrijft daarnaast hoe gevangenen worden uitgekleeft en met stokken worden geslagen of rollen prikkeldraad moeten dragen.⁵⁵

Ook op basis van vier onderzochte dagboeken uit het NIOD valt het één en ander te concluderen over de ervaringen van gedetineerden in de gevangenkampen. De dagboekschrijvers, waarvan drie gevochten hebben voor de Duitsers of lid zijn geweest van de NSB en één onderdeel was van de Binnenlandse Strijdkrachten, vermelden hoe de omstandigheden in de kampen vooral in de eerste maanden van hun detentie erbarmelijk waren. Zo schrijft een man die heeft vastgezeten in 'De Harskamp': 'Vanaf deze dag [7 juli] werd het heel slecht. Per dag kregen we een halve liter watersoep,

---

⁴⁹ NIOD, archief 270a Bijzondere Rechtspleging, inv.no.: 95.

⁵⁰ Eefting, *De bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 259.

⁵¹ Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 207.

⁵² Eefting, *De bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 260.

⁵³ Ibidem, 267-276.

⁵⁴ Ibidem, 334.

⁵⁵ Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 208.

300 gram brood en 5 gram margarine. Dit heeft zo een maand geduurd. Toen is het langzaamaan iets beter geworden. Er heerste in deze tijd heel veel diarree.⁵⁶ Een ander, gedetineerd in kamp Erika, schrijft over de matige kwaliteit en hoeveelheid van het voedsel en laat weten dat vele gevangenen lijden aan hongeroedeem. Ook de hygiëne in de kampen wordt beschreven als ondermaats. Zo moeten gevangenen slapen in paardenstallen, baden ze slechts één keer per week en hebben ze bijna allemaal last van luizen.⁵⁷

Een ander opvallend feit in de dagboeken dat niet overeenkomt met het voorbedachte plan van de kampen is het gebruik van geweld. De gevangene uit de Harskamp toont aan hoe ernstig dit geweld soms kon zijn. Hij schrijft: 'De 13e oktober was een nacht vol verschrikkingen. De wachtposten schoten lukraak op de propvolle barakken. Het resultaat was één dode; onze kok van Hurk en drie gewonden.' Hij zelf werd deze nacht in zijn rug geschoten.⁵⁸ De dagboekschrijver uit kamp Erika vertelt hoe gevangenen die terugkeren van ondervragingen, vaak bont en blauw geslagen zijn.⁵⁹

Het slechte beeld van de omstandigheden in de kampen dat uit de teksten van de dagboekschrijvers naar voren komt, wordt bevestigd door een excessennota, gevonden in het NIOD. H. W. van der Vaart Smit, Oud-directeur van het Nederlandsch Christelijk Persbureau, overhandigde deze nota op 18 mei 1948 aan L.A. Donker. Donker was op dat moment voorzitter van de parlementaire commissie die onderzoek deed naar het regeringsbeleid in de Tweede Wereldoorlog. In deze nota beschreef van der Vaart Smit een groot aantal excessen dat tussen 1945 en 1947 in de bewarings- en interneringskampen had plaatsgevonden. Over deze jaren schreef hij:

Honger in ontzettende mate is zoo goed als overal geleden; hongeroedeem hebben ontzaglijk velen gehad; mishandeld tot in den treure, geslagen met gummiknuppels, geweerkolven, stukken hout, enz. is er algemeen, niet slechts in 1945, maar ook in 1946 en zelfs in 1947 nog, zoodat ik dit korthedshalve niet van de mij min of meer bekende kampen telkens opnieuw vermeld en mij in het volgende tot de in dit opzicht meest buitengewone omstandigheden beperk.

Van der Vaart Smit schrijft daarnaast over mensonterende straffen zoals het trappen in de geslachtsdelen van mannelijke gevangenen, het in de modder laten koppeltje duikelen van de gedetineerden en het door mannelijke bewakers uithalen van schunnige 'grapjes' met de vrouwelijke gevangenen. De mogelijkheid dat de bewakers mede door wraak hiertoe werden gedreven wordt kracht bij gezet door een ander voorbeeld. Met krijt werd door de bewakers op de grond een hakenkruis

---

⁵⁶ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie Dagboeken en Egodocumenten, inv.no.: 1347.

⁵⁷ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie Dagboeken en Egodocumenten, inv.no.: 1724.

⁵⁸ NIOD, collectie 244, inv.no.: 1347.

⁵⁹ NIOD, collectie 244, inv.no.: 1724.

getekend, waarna zij hier overheen spuugden. De gevangenen moesten dit hakenkruis vervolgens schoonlikken.⁶⁰ Het moge duidelijk zijn dat bij al deze straffen een legitieme verantwoording ver te zoeken is. Echter, een kleine kanttekening bij van der Vaart Smit zijn nota is niet ongewenst. Rekening houdend met het feit dat van der Vaart Smit zelf ook als politiek delinquent in één van de kampen van de Bijzondere Rechtspleging heeft vastgezet en de door hem beschreven omstandigheden via mondelinge overdracht vernomen heeft, is het mogelijk dat zijn nota een eenzijdig beeld van de situatie geeft.⁶¹ Over de bewering dat er in de gevangenkampen ernstige mishandelingen hebben plaatsgevonden is echter geen discussie. Ook Baron Speyart van Woerden, lid van de commissie Fick, en zijn collega's kwamen tot deze conclusie. Zij stelden een verzameling op van verschillende misstanden die in de kampen plaatsvonden.⁶² Daarnaast ondersteunt ook de secundaire literatuur dit gegeven.

Het gebruik van geweld ging daarnaast zover dat het ook de organisaties, belast met de uitvoering van de Bijzondere Rechtspleging, alarmeerde. Een groepscommandant van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, de groep zich na de bevrijding voornamelijk bezighield met het oppakken van politieke delinquenten, schreef bijvoorbeeld in kranten als *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid*:

Leden der N.B.S. hebben zich helaas niet ontzien gevangengenomen sociaal-nationalisten te mishandelen, of onnuttige en vernederende werkzaamheden te laten verrichten, zelfs mee te helpen bij het beschilderen der met de Duitse weermacht omgegaan hebbende vrouwen. (...) Maar laten wij, die gezamenlijk thans moeten trachten, nu de oorlog gewonnen is, ook de vrede te winnen, en een beter maatschappij willen en moeten opbouwen, onszelf niet omlaaghalen door de terecht gehate en verfoeide methodes van onze verslagen tegenstanders over te nemen. Waak tegen een dergelijk nieuw soort fascisme in onze eigen rijen.⁶³

Op basis van de geanalyseerde dagboeken is het echter ook goed om de, het zij in mindere mate aanwezige, hervormingsgezinde elementen binnen de kampen te belichten. Zo schrijven de gevangenen over brieven en pakketjes die ze ontvangen, waardoor hun leven net iets dragelijker wordt. De gevangene uit kamp Erika bijvoorbeeld, is erg blij met de couranten die hij in zijn bezit heeft gekregen.⁶⁴ Ook de sociale- en geestelijke hulpverleners werden door de dagboekschrijvers op prijs gesteld. Een gevangene die vastzat in Honswijk, vlakbij Schalkwijk meldt: 'Er kwam geestelijke verzorging. 1 pater en

---

⁶⁰ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 270a, Collectie Bijzondere Rechtspleging, inv.no.: 144.

⁶¹ Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 240-243.

⁶² Ibidem, 238-240.

⁶³ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie Dagboeken en Egodocumenten, inv.no.: 1897.

⁶⁴ NIOD, collectie 244, inv.no.: 1724.

1 dominee. Aan deze twee mensen hadden we een echte morele steun, vooral Pater Cerf heeft zich werkelijk als 'n kameraad voor ons ingezet.'⁶⁵ Daarnaast spreken enkele dagboeken over de verschaffing van arbeid, zodat de gevangenen bezig blijven. Zo schrijft de gevangene uit de Harskamp: 'Inmiddels was in het kamp opgericht een grote werkplaats waar van alles werd gemaakt.'⁶⁶ Het verschaffen van kranten, arbeid en geestelijke verzorging speelt ook in het rapport van de commissie Fick een grote rol.

Als laatste valt het op dat de omstandigheden in de kampen lijken te verbeteren naarmate de gevangenen langer vastzitten. De gedetineerde uit kamp Erika schrijft hoe in november 1945, hij arriveerde in het kamp in juni, het eten goed was en hij beschikking had over verschillende soort van vermaak. Zo kon hij voetbal kijken in de kantine en had hij de beschikking over een boek.⁶⁷ Ondanks deze gunstige elementen in de omstandigheden waarin de gevangenen zich bevinden, overheerst in de dagboeken de ellende die ze in de kampen hebben meegemaakt.

Het is daarom opvallend om te zien hoe gematigd de omstandigheden in de gevangenkampen in 1947 in een verslag voor de Tweede Kamer worden beschreven. Het verslag is opgesteld door de Vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht omtrent bezoeken aan kampen voor politieke delinquenten en strafgestichten. Onderdeel van deze commissie was ook L.A. Donker, aan wie van der Vaart Smit een jaar later zijn nota met excessen zou overhandigen. Het beeld dat deze commissie van de kampen scheidt is humaner dan van der Vaart Smit' zijn nota. De commissie vergelijkt haar bevindingen met die van een jaar daarvoor. Over het algemeen moet ze daardoor vaststellen dat de omstandigheden in de kampen een stuk verbeterd is. Er zitten minder gevangenen vast, waardoor er meer ruimte is, de voeding en kleding zijn in kwaliteit toegenomen, de geestelijke en medische verzorging is op orde en vooral op het gebied van tewerkstelling en contact met de buitenwereld zijn er grote sprongen gemaakt.⁶⁸

---

⁶⁵Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie Dagboeken en Egodocumenten, inv.no.: 1293.

⁶⁶ NIOD, collectie 244, inv.no.: 1347.

⁶⁷ NIOD, collectie 244, inv.no.: 1724.

⁶⁸ Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal, 1947-1948, 631.

3 De zoektocht naar een verklaring voor het geschetste contrast

3.1 Vaststelling van het contrast

De onderzochte bronnen laten zien dat er in de eerste jaren na de bevrijding sprake was van een contrast in de Nederlandse samenleving. Hervormers binnen het gevangeniswezen pleitten voor een betere en vooral meer op de maatschappij gerichte behandeling van gevangenen. Tegelijkertijd werd het systeem van de Bijzondere Rechtspleging opgezet. Onderdeel van dit systeem waren gevangenkampen waarin zogeheten landverraders werden vastgehouden in afwachting van of tijdens het uitzitten van hun straf. De omstandigheden in deze kampen, zoals ze in de dagboeken, de nota en de secundaire literatuur beschreven staan, komen voor het grootste deel niet overeen met de intenties die de hervormers hadden. De gevangenen werden, zeker in het begin, van de buitenwereld afgesloten doordat ze nauwelijks brieven en bezoek mochten ontvangen. Aandacht voor de selectie van de gevangenen was er daarnaast niet. Verder leek het er, door de genoemde gewelddadige excessen en de niet geringe lengte van het voorarrest, niet op dat het doel van de kampen was om de gevangenen als een beter mens weer in de maatschappij te laten terugkeren.

Toch worden er ook positieve elementen in de dagboeken genoemd. Voorbeelden hiervan zijn een goede sociale- en geestelijke verzorging en het feit dat de gevangenen naar mate de tijd vorderde steeds meer mochten. In de geraadpleegde bronnen overheerst echter het beeld van twee contrasterende bewegingen. Hoe hebben deze bewegingen naast elkaar kunnen bestaan? Welke oorzaken liggen ten grondslag aan het vastgestelde contrast?

3.2 Wilhelmina en de kracht van wraak

Een eerste verklaring voor het verschil tussen de intenties van de hervormers en de praktijk binnen de kampen, is de houding van koningin Wilhelmina tegenover collaborateurs voorafgaand aan de bevrijding. De eerdergenoemde uitspraak over landverraders 'waarvoor er in een bevrijd Nederland geen plaats meer zal zijn' is daar het toonbeeld van. Ook zinnen als 'over rekenschap vorderen van hen die de vijand hulp verleend hebben' en 'snelle en rechtvaardige berechting der misdadigers' waren geregeld in haar redes via de radio te horen.⁶⁹ Wilhelmina had de minste sympathie voor hen die tijdens de oorlog 'fout' waren geweest. Ze dacht dan ook in Londen al na over straffen als deportatie en executie. Een voorbeeld van zo'n voorstel was het plan om 20.000 NSB'ers over te plaatsen naar het Duitse Eiland Borkum.⁷⁰ Het beeld dat Wilhelmina van de Nederlanders had was dan ook zwart wit.

---

⁶⁹ Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 2.

⁷⁰ Ibidem, 3.

'Fout' betekende bij haar vooral 'niet goed'. Haar echte helden, de leden van het verzet, zette zij dan ook op een voetstuk. Zij zouden volgens haar 'het hart van het nieuwe Nederland moeten worden'.⁷¹

De uitspraken van Wilhelmina en haar lof voor het verzet hebben er mede aan bij gedragen dat de leden van dit verzet, toen zij in de kampen de kans kregen, zich gerechtvaardigd voelden wraak te nemen op hun 'vijand'.⁷² Deze houding klinkt bijvoorbeeld door in de woorden van J. Zaaijer, de procureur-fiscaal van het Haagse Bijzondere Gerechtshof. Zo stelde hij: 'Tegenover het indrukwekkend massale landverraad had een indrukwekkende nationale reactie moeten staan'. Zaaijer had de Bijzondere Rechtspleging het liefst nog een stuk strenger gezien. Op de vraag wie er volgens hem geëxecuteerd had moeten worden antwoordde hij: 'Alle Nederlandse hulpkrachten van de SD'.⁷³ De woorden van Wilhelmina waren ongetwijfeld niet het enige dat wraakgevoelens losmaakte bij Nederlanders, en met name bij het verzet. Wel vormden ze een koninklijke vrijbrief voor het onmenselijk straffen van politieke delinquenten binnen de Bijzondere Rechtspleging.

Door verschillende mensen werd opgemerkt dat deze praktijken verdacht veel leken op de manier waarop de Duitsers tijdens de oorlog met de gevangenen in hun kampen waren omgegaan. Zo maakte de predikant Krijns Strijd in zijn brochure 'Wat moet er met de N.S.B.-ers gebeuren?' de vergelijking tussen de methode van werken in de Duitse- en interneringskampen. De geestelijk verzorger M.C. van Wijhe had het in 'Het kamp te Vught' daarnaast over 'na-aperij van de Duitsers', besmetting met de barbarij-bacterie uit het Oosten en mishandelingen op 'duitsche wijze'.⁷⁴ Het principe van 'oog om oog, tand om tand, komt hier dan ook duidelijk in naar voren. Het principe van wraak viel ook de gevangenen in de kampen op. Volgens NSB'er F. J. Harterink gingen de machthebbers in de kampen van de Bijzondere Rechtspleging zelfs verder dan zij in de oorlog ooit waren gegaan: 'Als wij als nationaal-socialisten aan het Nederlandse volk 1/10 hadden aangedaan, tijdens de verlopen vijf jaar, van wat wij en de onzen nu hebben moeten verduren, zo ware er geen Nederlands volk meer geweest'.⁷⁵ Het credo in de kampen leek, zeker in de eerste maanden na de oorlog: tegen NSB'ers mag je alles doen, omdat zij alles tegen ons hebben gedaan.⁷⁶

3.3 Chaos en onduidelijkheid in bevrijd Nederland

Een tweede factor die mede verantwoordelijk is geweest voor het creëren van het geschetste contrast zijn de grote chaos en onduidelijkheid die omtrent de organisatie van de Bijzondere Rechtspleging heersten. Zo hadden het kabinet en de Koningin in Londen discussie over hoe het bestuur van Nederland

---

⁷¹ Eefting, *De bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 124-126.

⁷² Ibidem, 188.

⁷³ Ibidem, 211-212.

⁷⁴ H. Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders: de opsluiting van collaborateurs in Nederland en België 1944-1950* (2013), 149.

⁷⁵ Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 150.

⁷⁶ Eefting, *De bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 258.

er na de bevrijding uit zou moeten zien. Het kabinet pleitte voor een herstel van de Staten-Generaal van 1940 terwijl Wilhelmina een grote rol zag weggelegd voor haarzelf en het verzet. Wilhelmina bracht zelfs buiten haar ministers om een alternatief kabinet op de been waarvan het Militair Gezag onderdeel was. De generaal van deze organisatie, Kruls, had geen trek in ministers bij zijn werkzaamheden in Nederland.⁷⁷ Er was dus, zeker aanvankelijk, geen toezicht vanuit de regering op het verloop van de bevrijding en het in de praktijk brengen van de Bijzondere Rechtspleging.

Het oppakken van verdachten voor deze Bijzondere Rechtspleging was de taak van het Militair Gezag. Dit was een leger van in het uniform gestoken burgers die op bevel van de regering in het bevrijde Nederland orde op zaken moest stellen.⁷⁸ Het waren echter de Binnenlandse Strijdkrachten die met deze opdracht aan de slag gingen. Zij waren immers, zoals Eefting vermeldt 'georganiseerd, bewapend en ter plekke aanwezig'. Deze Binnenlandse Strijdkrachten, grotendeels bestaande uit oud-leden van het verzet, begonnen meteen na de bevrijding met het arresteren van politieke delinquenten.⁷⁹ De bevoegdheid voor deze taak lag echter bij het Militair Gezag. De samenstelling van de Binnenlandse Strijdkrachten was daarnaast een chaotische verzameling van oud-leden van het verzet, maar ook mensen die simpelweg een graantje mee wilden pikken. Van enige selectie bij het toetreden tot de Binnenlandse Strijdkrachten, was dan ook geen sprake.⁸⁰ Eefting concludeert: 'Het is volstrekt duidelijk dat de verantwoordelijke politici geen passend antwoord hadden op de omstandigheden meteen na de bevrijding'.⁸¹

Bovenop deze organisatorische chaos kwam het gegeven dat er veel meer verdachten in de Bijzondere Rechtspleging terecht kwamen dan verwacht. De beschikbare kampen konden dit grote aantal gevangenen niet aan en de bewakers die in de kampen werkten waren verre van opgeleid of voorbereid.⁸² Minister Wijers hield op 13 april 1946, bij de verdediging van zijn begroting in de Eerste Kamer, deze onrustige omstandigheden dan ook verantwoordelijk voor de misstanden die zich in de kampen hadden voorgedaan. Hij betoogde: 'Wij weten dat het verkeerd geweest is, doch moeten anderzijds begrip hebben voor de toen heersende chaos en mentaliteit en het gebeurde, voor zover niet al te erg als begrijpelijk en ten dele te verontschuldigen gevolgen van de bezettingsellende en bevrijdingsroes accepteren.'⁸³

De grote chaos in het net bevrijde Nederland was voor een groot deel ook te wijten aan de grote snelheid waarmee de Bijzondere Rechtspleging werd opgericht. Belinfante zegt daarover:

---

⁷⁷ Eefting, *De bijzondere Rechtspleging 1944-1952*, 119-121.

⁷⁸ *Ibidem*, 151.

⁷⁹ *Ibidem*, 193.

⁸⁰ *Ibidem*, 218-220.

⁸¹ *Ibidem*, 159.

⁸² *Ibidem*, 258-259.

⁸³ Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 244.

Slechts door een zeer snelle, praktisch vormloze verwijdering van de politieke delinquenten uit de maatschappij kon, meende men, bijtjesdag worden voorkomen. Daarbij nam men het risico van arrestaties van onschuldigen, van persoonsverwisselingen en persoonlijke afrekeningen op de koop toe, wetende dat die vergissingen niet zeer snel ongedaan zouden kunnen worden gemaakt.⁸⁴

Ter voorkoming van het gevreesde scenario van een 'Bijltjesdag' werd een organisatie uit de grond gestampt die zo snel mogelijk het probleem 'landverraders' moest afhandelen. De snelheid waarmee het systeem werd opgezet was, ook getuige onderzochte bronnen, merkbaar aan de omstandigheden in de kampen.

3.4 De aanwezigheid van hervormingsideeën binnen de Bijzondere Rechtspleging

Toch mag niet worden aangenomen dat de hervormingsideeën, door de commissie Fick in haar rapport vastgelegd, geen enkele rol in de behandeling van oorlogsmisdadigers hebben gespeeld. Minister Kolfshoten bijvoorbeeld, de minister die de commissie Fick verzocht haar rapport te schrijven, was als minister van Justitie ook verantwoordelijk voor de Bijzondere Rechtspleging.⁸⁵ Hij heeft zich in deze functie op verschillende manieren hard gemaakt voor een goede behandeling van de gevangenen in de kampen. Zo gaf hij in 1945 toestemming voor de oprichting van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten.⁸⁶ Deze stichting had als doel om vrijgelaten delinquenten op een goede manier terug de maatschappij in te helpen.⁸⁷ De intentie van de stichting is zo geheel in lijn met die van de hervormingsbeweging. De motivatie van minister Kolfshoten om de situatie van de tot gevangenisstraf veroordeelde delinquenten te verbeteren bleek uiteraard ook uit het verzoek dat hij deed aan de commissie Fick, om na te gaan op welke manier het Nederlandse gevangenisstelsel verbeterd kon worden. In het eerste hoofdstuk kwam al naar voren dat het grote aantal politieke delinquenten één van de redenen was voor dit verzoek.

Niet alleen de opdrachtgever, maar ook een lid van de commissie Fick zelf, is met de Bijzondere Rechtspleging in aanraking gekomen. Baron Speyart van Woerden bijvoorbeeld, bundelde met zijn vier collega procureurs-generaal een verzameling van allerlei misstanden die in de kampen van de Bijzondere Rechtspleging plaatsvonden. Zij dienden dit verslag, dat door hun officieren van Justitie was opgesteld, op 13 juni 1946 bij minister Kolfshoten in. Deze wilde er graag werk van maken en overlegde dit met de directeur-generaal van de Bijzondere Rechtspleging. Uit de reactie van deze directeur-

---

⁸⁴Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 622.

⁸⁵ Ibidem, 109.

⁸⁶ Ibidem, 120.

⁸⁷ H. Grevers, "Enkel en alleen in dit geval". Pleidooien voor de vrijlating van voormalig collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog in Nederland', *BMGN-Low Countries Historical Review*, 124 (2009) 3, 368-389, aldaar 373.

generaal wordt goed zichtbaar hoe intenties van hervorming en intenties van wraak naast elkaar konden bestaan:

Ook gedurende de bezettingsjaren was de zorg van de gewone justitie voor het hetgeen in de concentratiekampen te Vught en Amersfoort geschiedde, niet van dien aard, dat de thans aan den dag gelegde belangstelling voor heel wat minder ernstige misstanden ook maar enigszins gerechtvaardigd voorkomt.'

Met andere woorden; wat deze landverraders ons hebben aangedaan is met niets te vergelijken. Dit is hun verdiende straf. Ondanks dit antwoord zorgde het verslag van Speyart ervoor dat verschillende werknemers uit de Bijzondere Rechtspleging voor misstanden werden aangeklaagd.⁸⁸

Ook Pompe, in het eerste hoofdstuk geïntroduceerd als uitgesproken voorstander van de hervormingsbeweging, sprak zich uit tegen de misstanden in de kampen: 'De gruwelen in de bewaringskampen tegenover politieke delinquenten zijn een rampzalige rest van de geest, die met het woord bijltjesdag wordt aangeduid'. Hij noemde deze gruwelen echter, door de eerdergenoemde chaos in net bevrijd Nederland, onvermijdelijk.⁸⁹ Zo werden, in het licht van de Bijzondere Rechtspleging, de ideeën en intenties van de hervormingsbeweging wel degelijk geuit. De rigoureuze uitvoering van deze ideeën kwam voor de meeste politieke gevangenen van na de oorlog helaas te laat.

3.5 De Bijzondere Rechtspleging als experiment

Behalve dat op grond van de ideeën en waarden van de hervormingsbeweging kritiek kon worden geuit op de omstandigheden binnen de kampen van de Bijzondere Rechtspleging, boden deze kampen ook een goede mogelijkheid om met de uitoefening van deze ideeën te experimenteren. Kampen waarin dit gebeurde werden omgedoopt tot 'open kampen'. De gevangenen leefden in deze kampen in een gemeenschap en deden aan arbeid buiten het kamp. Ook werd, mede door minister Kolfshoten, de Interneringsregeling 1946 ingevoerd die ervoor zorgde dat de gevangenen op basis van hun gedrag eerder, voorwaardelijk, in vrijheid konden worden gesteld. Het doel was niet meer om de politieke delinquenten uit de maatschappij te verwijderen, maar juist om ze zo goed en snel mogelijk weer aan de maatschappij terug te geven.⁹⁰ Zo hebben van deze samenwerking beide partijen de vruchten geplukt.

---

⁸⁸ A.D. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag* (2006), 238-240.

⁸⁹ *Ibidem*, 244.

⁹⁰ Grevers, "Enkel en alleen in dit geval", 372-373.

Conclusie

In dit onderzoek stond de vraag 'In hoeverre is er sprake van een contrast tussen de ideeën en intenties van de hervorming van het gevangeniswezen na de Tweede Wereldoorlog en de omgang met oorlogsmisdadigers binnen de in dezelfde tijd bestaande Bijzondere Rechtspleging, en hoe is dit contrast te verklaren?' centraal. In de historiografie zijn de hervormingsbeweging en de Bijzondere Rechtspleging al uitgebreid beschreven. Het gevangeniswezen moest er volgens de hervormers op gericht zijn de gevangenen zo goed voorbereid mogelijk in de maatschappij te laten terugkeren. Het gevangenisstelsel moest daarom, in plaats van cellulair, als een gemeenschap worden ingericht en de geest van de gevangenen moest door onder andere arbeid levendig gehouden worden. Onder leiding van vakkundig personeel moest er zo worden gezorgd dat het leven in de gevangenis zoveel als mogelijk leek op het leven erbuiten.

In de kampen van de Bijzondere Rechtspleging leek dit ideaal echter niet voorop te staan. De Bijzondere Rechtspleging was een bestuursapparaat dat werd opgezet om oorlogsmisdadigers harder aan te kunnen pakken. De regering in Londen vond namelijk dat het bestaande rechtssysteem wat dat betreft niet voldeed. In afwachting van hun straf werden de vele verdachten vastgezet in gevangenkampen. De omstandigheden in deze kampen stonden echter in schril contrast met de ideeën en intenties van de hervormingsbeweging. Een uiteenzetting van dit contrast ontbrak echter in de historiografie. Het schijnbare verschil tussen woorden en daden is echter opvallend, en stond daarom in dit onderzoek centraal.

Het contrast tussen intenties en daden dat na de bevrijding van Nederland bestond, kent twee gezichten. Enerzijds kan worden gesteld dat met de hervormingsideeën, die op politiek en wetenschappelijk gebied steeds meer terrein wonnen, in het achterhoofd, de omstandigheden in de gevangenkampen ondermaats waren. Dit geldt zeker voor de eerste maanden na de bevrijding. Deze ondermaatse omstandigheden en het feit dat in vele kampen mishandelingen voorkwamen zijn aan verschillende oorzaken te wijden. Zo bood een gehaaste en onduidelijke voorbereiding van de Bijzondere Rechtspleging in Londen een welkome mogelijkheid voor de Binnenlandse Strijdkrachten in Nederland. Gesteund door wraakgevoelens van Nederlanders tegenover hun vijand, de ervaringen uit het verzet en de koninklijke goedkeuring van Wilhelmina, pakten zij tijdens de bevrijding iedereen op die ook maar de schijn had een 'landverrader' te zijn. De daardoor overvolle kampen, waar grotendeels eenzelfde soort getergde mensen aan het roer stond, waren door afwezigheid van een goedwerkend centraal gezag een voedingsbodem voor mishandelingen.

Anderzijds moet echter worden ingezien dat de hervormingsideeën wel degelijk in het verhaal van de Bijzondere Rechtspleging voorkwamen. Belangrijke actoren als minister van Kolfschoten, Baron Speyart van Woerden en Willem Pompe stelden vast dat de omstandigheden waarin de politieke gevangenen zich bevonden, niet aan de heersende strafrechtelijke ideeën voldeden. Als gevolg hiervan

werden er verschillende praktische maatregelen getroffen om ervoor te zorgen dat de gevangenen, geheel in lijn met de intenties van de hervormingsbeweging, op een goede manier zo snel mogelijk weer in de maatschappij konden terugkeren. Daarnaast zijn de gevangenkampen van de Bijzondere Rechtspleging ook van grote betekenis geweest in het experimenteren met de ideeën van de hervormingsbeweging. Een wrang gegeven is echter dat met name de gevangenen die onder inhumane kant van het contrast geleden hebben, niet of amper hebben kunnen profiteren van de hierboven beschreven hervormingsgedachte. Een vervolgonderzoek naar de vraag of en hoe dit contrast voorkomen had kunnen worden, zou uitkomst kunnen bieden bij dit probleem.

Samenvatting

Het contrast tussen de ideeën en intenties van de hervormingsbeweging van het gevangeniswezen en de behandeling van oorlogsmisdadigers in de kampen van de Bijzondere Rechtspleging is in de historiografie een onderbelicht onderwerp. Dit contrast stond in deze scriptie daarom centraal aan de hand van de onderzoeksvraag: In hoeverre is er sprake van een contrast tussen de ideeën en intenties van de hervorming van het gevangeniswezen na de Tweede Wereldoorlog en de omgang met oorlogsmisdadigers binnen de in dezelfde tijd bestaande Bijzondere Rechtspleging, en hoe is dit contrast te verklaren? Het antwoord op deze vraag wordt hieronder gegeven aan de hand van de drie, in het onderzoek gebruikte, deelvragen

In het antwoord op de eerste deelvraag ‘Wat waren de ideeën en intenties van de hervormers van het gevangeniswezen na de Tweede Wereldoorlog?’ waren de termen ‘heropvoeding’ en ‘terugkeer in de maatschappij’ leidend. In plaats van dat het gevangenisstelsel cellulair was ingericht en dat er gebruik werd gemaakt van strenge straffen, moest volgens de commissie Fick de nadruk komen te liggen op het zo goed mogelijk voorbereiden van de gedetineerde op zijn of haar toekomst buiten de gevangenis. Dit doel moest worden bereikt door het leven in de gevangenis in te richten als een gemeenschap, het aanstellen van bekwaam personeel en door het leven in de gevangenis zoveel mogelijk te doen laten lijken op dat van er buiten. Voorbeelden hiervan zijn het verrichten van arbeid, het lezen van literatuur en kranten en het verkrijgen van sociale en geestelijke verzorging. Met het opperen van deze ideeën was de commissie Fick onderdeel van de Nieuwe Richting in het strafrecht die pleitte voor mildere straffen, een opvoedingsgedachte en meer aandacht voor de persoon achter de misdadiger.

Het tweede hoofdstuk stond in het teken van de vraag ‘Hoe werd er met oorlogsmisdadigers in de gevangenkampen van de bijzondere rechtspleging omgegaan?’. Op basis van vier dagboeken en andere archiefstukken uit het NIOD en secundaire literatuur werd geconcludeerd dat vooral in de eerste maanden na de bevrijding de omstandigheden in de kampen ondermaats waren. Er was sprake van slechte hygiëne, de gevangenen mochten geen pakketjes of bezoek ontvangen en het plaatsvinden van mishandelingen was geen uitzondering. De omstandigheden leken, naar mate de gevangenen langer vastzaten, beter te worden. Echter, met de ideeën en intenties van de hervormingsbeweging in het achterhoofd, hadden de omstandigheden, zeker in het eerste halfjaar na de bevrijding, beter moeten zijn dan dat ze waren.

In het derde hoofdstuk werd dan ook aan de hand van de vraag ‘Op welke manier kan het contrast tussen de ideeën en intenties van de hervormers van het gevangeniswezen en de behandeling van oorlogsmisdadigers in de bijzondere rechtspleging worden verklaard?’ een verklaring gezocht voor deze ondermaatse omstandigheden. Deze werd ten eerste gevonden in de wraakgevoelens die Nederlanders na de bevrijding hadden jegens de ‘landverraders’. Deze wraakgevoelens werden mede

gevoed door koningin Wilhelmina die tijdens de oorlog vanuit Londen aangaf dat deze landverraders uit Nederland verwijderd moesten worden.

De tweede verklaring die werd gevonden voor de ondermaatse omstandigheden in de kampen betrof de grote snelheid en chaos waarmee de Bijzondere Rechtspleging tot stand kwam en in het begin werd uitgevoerd. Om een Bijltjesdag dag te voorkomen was het volgens de regering in Londen belangrijk om het 'bijzondere' strafstelsel zo snel mogelijk in het leven te roepen. De communicatie, enerzijds tussen de koningin en ministers in Londen en anderzijds tussen de regering en het Militair Gezag in Nederland, was echter gebrekkig. Er ontstond een machtsvacuüm in het bevrijde Nederland waardoor oud-leden van het verzet en andere Nederlandse burgers, mede gevoed door de eerder beschreven wraakgevoelens, onder de noemer 'Binnenlandse Strijdkrachten' verdachten van landverraad arresteerden. Zonder de aanwezigheid van een goedwerkende rechterlijke macht kwamen er echter veel te veel verdachten, terecht en onterecht, in de gevangenkampen van de Bijzondere Rechtspleging vast te zitten. Het, in ieder geval in de eerste maanden, uitblijven van een goede georganiseerd bestuursapparaat, gaf de bewakers de mogelijkheid hun mogelijk aanwezige wraakgevoelens te uiten.

De ideeën van de hervormingsbeweging bleken echter wel degelijk aanwezig in de Bijzondere Rechtspleging, hetzij pas in een later stadium. Zo werd de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten opgericht en werd er geëxperimenteerd met 'open kampen'. Beide initiatieven hadden als ideaal om de delinquenten uit de gevangenkampen van de Bijzondere Rechtspleging op een zo goed mogelijke manier weer terug de maatschappij in te helpen.

De conclusie van dit onderzoek bestond dan ook uit een tweeledig beeld. Aan de ene kant was er in het eerste halfjaar sprake van een kwalijk contrast tussen de ideeën en intenties van de hervormingsbeweging en de behandeling van gevangenen binnen de Bijzondere Rechtspleging. Dit contrast kon aan de hand van heersende wraakgevoelens en de snel en slecht georganiseerde Bijzondere Rechtspleging worden verklaard. Aan de andere kant was het contrast, vooral na het eerste halfjaar na de bevrijding, kleiner dan op basis van de eerste deelvraag werd geschetst. In verschillende kampen werd het heropvoedingsideaal van de hervormingsbeweging wel degelijk nagestreefd en op politiek niveau werden stappen gezet om de omstandigheden, waarin de gevangenen in de kampen van de Bijzondere Rechtspleging verkeerden, te verbeteren. Deze initiatieven kwamen voor vele gevangenen, die vooral onder het regime van het eerste halfjaar hadden geleden, echter te laat.

Literatuur

- Belinfante, A.D., *In plaats van bijtjesdag: de geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de tweede wereldoorlog* (Amsterdam 2011).
- Commissie Fick, *Rapport van de commissie voor de verdere uitbouw van het gevangeniswezen* (Den Haag 1947).
- Daalder, H., 'De Duitse bezetting en het gezag in Nederland na 1945: enige gedachten', in: J.P.B. Jonker, A. E. Kerstensen en G.N. van der Plaat (red.), *Vijftig jaar na de inval* (Den Haag 1990), 160-169.
- Dubbeld, I., *In de geborgenheid van de gevangenis: de betekenis van de nieuwe Nederlandse gevangenisbouw* (Amsterdam, 2001),
- Eefting, Henk, *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952. Rampzalige gevolgen voor politieke delinquenten en collaborateurs* (Soesterberg 2007).
- Faber, Sjoerd, en Donker, Gretha, *Bijzonder gewoon. Het Centraal archief bijzondere rechtspleging (1944-2010) en de 'lichte gevallen'* (Zwolle 2010).
- Franke, Herman, *Twee eeuwen gevangen* (Wijk bij Duurstede 1990).
- Grevers, H., "Enkel en alleen in dit geval". Pleidooien voor de vrijlating van voormalig collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog in Nederland', *BMGN-Low Countries Historical Review*, 124 (2009) 3, 368-389.
- Grevers, H., *Van landverraders tot goede vaderlanders: de opsluiting van collaborateurs in Nederland en België 1944-1950* (2013).
- Koenraadt, F., Kelk, C., en Vijselaar, J. (red.), *Tussen behandeling en straf. Rechtsbescherming en veiligheid in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 2007).
- Pompe, W.P.J., 'De nieuwe richting in het strafrecht in Nederland', *Rechtskundig Tijdschrift voor België*, 25 (1930), 343-359, aldaar 356-358.
- Tijsseling, Anna, 'Het revolutionair potentieel van herinneringen. Omwentelingen in de Nederlandse bestraffingscultuur na de Duitse bezettingstijd', *Pro Memorie* 15 (2013) 1, 135-153.

Bronnen

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 270a, Collectie Bijzondere Rechtspleging, inv.no.: 95.

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief 270a, Collectie Bijzondere Rechtspleging, inv.no.: 144.

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie Dagboeken en Egodocumenten, inv.no.: 1293.

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie Dagboeken en Egodocumenten, inv.no.: 1347.

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie Dagboeken en Egodocumenten, inv.no.: 1724.

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie Dagboeken en Egodocumenten, inv.no.: 1897.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal, 1947-1948, 631.

Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal, 1949-1950, 1189.